

ПРИНЦИП ДОБРОСОВІСНОСТІ В ДОГОВІРНОМУ ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**PRINCIPLE OF GOOD FAITH IN THE CONTRACT LAW OF THE EUROPEAN UNION**

Заклівець М.О., студент III курсу

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У зазначеній статті досліджується сутність принципу добросовісності в системі договірному праву Європейського Союзу. Звертається увага на проявах принципу добросовісності Римській імперії шляхом цитування римських юристів. Зазначається про місце добросовісності в межах уніфікації та гармонізації приватного права у світі та в межах Європейського союзу. Досліджено історію уніфікації поглядів на принцип добросовісності. Здійснюється аналіз основних міжнародних та європейських джерел права, які містять положення, що стосуються добросовісності. Зокрема досліджуються статті Принципів європейського договірному права щодо застосування принципів, сумлінності та чесної ділової практики, обов'язку співпрацювати, переговорів, що суперечать принципу сумлінності, договорів, що суперечать основоположним принципам. Звертається увагу на схожість зазначеного вище джерела права з Принципами міжнародних комерційних контрактів. Особливо досліджується Draft Common Frame of Reference, що є основоположним джерелом європейського приватного права. Розглядаються положення, що стосуються добросовісності та чесної ділової практики, їх поняття та критерії. Аналізуються норми національного законодавства, зокрема Цивільного кодексу України щодо загальних засад цивільного законодавства, зокрема добросовісності та її проявів. Досліджується судова практика, де розглядаються прояви добросовісності. Зауважено, що вона відображає доктрину європейського договірному права. Пропонується розглядати сумлінність як складову принципу добросовісності та критерій кваліфікації поведінки добросовісною. Розглянуті основні відмінності між європейським та українським підходами щодо добросовісності та її основних складових. Пропонується виокремлювати сумлінність як одну зі складових принципу добросовісності, під якою слід розуміти виконання зобов'язання належним чином. Досліджується відкритість як складова добросовісності та її обмеження, що обумовлене правом на приватність з використанням положень Загального регламенту про захист даних та національного законодавства.

Ключові слова: добросовісність, договірне право, римське право, Європейський Союз, джерела права, судова практика, гармонізація, уніфікація, принципи права.

This article examines the essence of the principle of good faith in the contract law of the European Union. Attention is drawn to the manifestations of the principle of good faith of the Roman Empire by citing Roman jurists. The place of good faith within the unification and harmonization of private law in the world and within the European Union is mentioned. The history of the unification of views on the principle of good faith has been studied. An analysis of the main international and European sources of law, which correspond to the provisions relating to good faith, is carried out. In particular, the articles of the Principles of European Contract Law regarding the application of principles, good faith and fair business practices, the duty to cooperate, negotiations contrary to the principle of good faith, contracts contrary to fundamental principles are researched. Attention is drawn to the similarity of the above-mentioned source of law with the Principles of International Commercial Contracts. The Draft Common Frame of Reference, which is the fundamental source of European private law, is researched separately. Provisions related to good faith and fair business practices, their concepts and criteria are considered. The norms of national legislation, in particular the Civil Code of Ukraine regarding the general principles of civil legislation, in particular good faith and its manifestations, are analyzed. Judicial practice, where manifestations of good faith are considered, is researched. It is noted that it reflects the doctrine of European contract law. It is proposed to consider conscientiousness as a component of the principle of good faith and a criterion for qualifying good faith behavior. The main differences between the European and Ukrainian approaches to good faith and its main components are considered. It is proposed to single out conscientiousness as one of the components of the principle of good faith, which should be understood as the proper fulfilment of an obligation. Openness as a component of good faith and its limitation, which is determined by the right to privacy, is researched by using the provisions of the General Data Protection Regulation and national legislation.

Key words: good faith, contract law, Roman law, European Union, legal sources, judicial practice, harmonization, unification, principles of law.

Вступ. Добросовісність, будучи основоположним орієнтиром договірному праву, була і залишається предметом дослідження багатьох учених. Події сьогодення та євроінтеграційні процеси змушують знаходити концептуально нові підходи до розуміння цієї та суміжних категорії для їх належної імплементації у практичній площині, зокрема у сфері договірних відносин. Так, заслуговує на увагу думка В.І. Крата, яка була висловлена 17 січня 2023 року на експертному обговоренні «Оновлення цивільного законодавства: досвід правозастосування» в Касаційному цивільному суді у складі Верховного Суду, що «обличчям сучасного приватного права є добросовісність та її прояви...». Згадане обумовлює актуальність подальших досліджень принципу добросовісності, спираючись зокрема на європейський досвід.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження принципів договірному права, зокрема добросовісності, враховуючи деякі аспекти приватного права ЄС, проводилися наступними вченими: Н.С. Кузнецова, А.С. Довгерт, О.О. Кот, І.В. Спасибо-Фатєєва, І.А. Діковська, В.І. Крат, Райнхард Ціммерманн, Крістіан фон Бар та інші.

Мета. Метою статті є дослідження історії становлення принципу добросовісності в ЄС; з'ясування місця принципу добросовісності у договірному праві ЄС та України; окреслення його правової природи; співвідношення підходів до його розуміння в законодавстві, судовій практиці

та правовій доктрині України та ЄС; з'ясування місця добросовісності в сучасних європейських договірних відносинах шляхом аналізу таких джерел права, як Принципи міжнародних комерційних контрактів (далі – Принципи УНІДРУА), Принципи європейського договірному права (далі – ПЄДП), Draft Common Frame of Reference (далі – DCFR) тощо.

Виклад основного матеріалу. Традиційно вважається, що концепція добросовісності (bona fides), як орієнтир договірному права, була відома ще римському приватному праву. При цьому, принцип bona fides функціонував не просто як ціннісний орієнтир, а як реальний регулятор приватних правовідносин, особливо в контексті визначення тяжкості вини. Добросовісність у римських юристів практично отожднюється із сумлінням, дбайливістю та обачністю кредитора або боржника щодо виконання взятих на себе зобов'язань. Так, римський юрист Цельс у 11-й книзі «Дигест» у контексті договору зберігання зазначав, що «висловлювання Нерви, що надто груба вина є умислом, не подобалась Прокулу, а мені здається правильною. Оскільки якщо хто-небудь не є дбайливим настільки, наскільки цього вимагає природа людей, то він визнається діючим на шкоду іншому... бо не відповідають вимогам добросовісності дії того, хто докладе меншу дбайливість (щодо переданих йому на зберігання речей), ніж щодо своїх речей» (D. 16.3.32) [1].

Хоч із моменту створення концепції добросовісності минуло багато століть, тенденція реальної, а не формальної уніфікації та гармонізації цього принципу в ЄС виникла відносно нещодавно. Так, професор А.С. Довгерт, досліджуючи історію уніфікації матеріальних норм міжнародного приватного договірної права зазначив, що ідея розробки Європейського кодексу зобов'язального права (у якому зокрема мало розкривається питання добросовісності) виникла ще в 1974 р., яка потім переросла в розробку Принципів європейського контрактного права Європейською комісією з контрактного права, яку очолював датський професор Оле Ландо, на честь якого будуть названі зазначені принципи [2, с. 159]. Варто відмітити, що згадані процеси відбувалися після ратифікації державами міжнародних конвенцій, які регулювали договірні відносини – це Гаазька конвенція 1955 р. про право, що застосовується до міжнародної купівлі-продажу товарів, і Гаазька конвенція 1958 р. про право, що застосовується до переходу права власності при купівлі-продажу товарів та ще дві Гаазькі конвенції 1964 р. Як слушно зазначив Р.А. Лідовець, «у зв'язку з тим, що вони не стали універсальними за колом учасників розпочалась робота по створенню нової конвенції із залученням представників різних держав. Як наслідок була прийнята Віденська конвенція про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р.», яка у свою чергу була ратифікована близько 93 державами, збільшення яких ще очікується в майбутньому [3]. Отже, можна попередньо стверджувати, що європейський підхід уніфікації принципів не ставить за собою за ціль замінити міжнародний, оскільки останній вплинув на розвиток першого та навпаки.

ПЄДП [4, с. 21–23], про які вже було згадано в історичному аспекті, згідно зі ст. 1:101: «Застосування Принципів», призначені для застосування як загальні правила договірної права в Європейському Союзі та застосовуються лише тоді, якщо сторони погодилися їх включити. ПЄДП можуть також застосовуватися для врегулювання питань, що виникли Крім того, ці Принципи можуть застосовуватися для врегулювання питань, що виникли, якщо правопорядок або норми застосовного права не роблять цього. Відтак, ст. 1:201: «Сумлінність і чесна ділова практика» встановлено, що кожна сторона повинна діяти відповідно до принципів сумлінності та чесної ділової поведінки. Сторони не можуть виключити чи обмежити цей обов'язок. Ст. 1:202: «Обов'язок співпрацювати» також містить положення про те, що кожна сторона зобов'язана співпрацювати з іншою стороною для досягнення кінцевого результату договору та його виконання у повному обсязі. На нашу думку, останні дві статті найбільш чітко встановлюють сутність принципу добросовісності в загальному розумінні, принаймні в межах зазначеного акту. При цьому, положення, які дозволяють виокремити елементи добросовісності зустрічаються протягом усього аналізу ПЄДП. Так, ст. 2.301: «Переговори, що суперечать принципу сумлінності» Частина 3: «Відповідальність за переговори» встановлено, що сторони мають право вести переговори і не відповідати за недосягнення згоди. Проте сторона, яка вела переговори і пришила їх через порушення принципу сумлінності та чесної ділової практики, несе відповідальність за шкоду, заподіяну іншій стороні. Суперечить принципу сумлінності та чесній діловій практиці, зокрема, вступ сторони в переговори або продовження їх за відсутності реального наміру укласти угоди з іншою стороною. Крім того, хоч і непрямо, але складовими добросовісності є також недопустимість порушення конфіденційності, використання погроз, обману, недостовірної інформації, використовувати надмірну вигоду чи несправедливу перевагу, неналежні строки тощо, що може бути підставою для повної або часткової недійсності, розірвання, оскарження договору в судовому порядку, реституції, відшкодування шкоди тощо. Згадане

підтверджується положеннями Розділу 15: «Незаконність», а конкретно ст. 15:101: «Договори, що суперечать основоположним принципам», у якій зазначено про те, що «договір є недійсним у тій частині, в якій він суперечить принципам, котрі визнані основними законами країн-членів Європейського Союзу».

Не менш важливим у європейській практиці виступають Принципи УНІДРУА [5]. Як уже було зазначено, європейський підхід регулювання договірних відносин не суперечить міжнародному та навпаки – вони є взаємодоповнючими. Дещо схожа позиція висловлена професором Яном Рамбергом «ПЄДП переслідують таку ж мету, що й Принципи УНІДРУА, а саме охопити всю галузь договірної права... Незважаючи на те, що Принципи УНІДРУА та ПЄДП є схожими за своєю структурою, формою та змістом, їх не потрібно розцінювати як конкурентів. Вони сприяють розвитку розуміння принципів загального договірної права та їх застосування на практиці» [4, с. 133]. Відтак, на нашу думку є доцільним брати до уваги положення УНІДРУА в цьому дослідженні, оскільки вони відображають також і європейську точку зору щодо добросовісності. Відтак, ст. 1.6 (Добросовісність та чесна ділова практика) встановлено, що кожна сторона повинна діяти відповідно до принципів добросовісності та чесного ведення справ в міжнародній торгівлі. Сторони не можуть виключити або обмежити цей обов'язок. При цьому в зазначеній статті не пояснюється що саме розуміється під добросовісністю. Натомість, положення Принципів УНІДРУА дозволяють виокремити елементи зазначеного принципу. Ст. 2.1.15 (Недобросовісні перемовини) зазначено, що сторони вільні у веденні перемовин і не несуть відповідальності за недосягнення згоди. Проте, сторона, яка веде перемовини або розриває їх всупереч принципу добросовісності, відповідає за збитки, спричинені другій стороні. Зокрема, недобросовісною поведінкою сторони є вступ або продовження перемовин, коли вона не має наміру досягти згоди з другою стороною. Ст. 2.1.16 (Зобов'язання щодо конфіденційності) встановлює, що якщо однією стороною в ході переговорів була надана конфіденційна інформація, то інша сторона не може розкрити цю інформацію або використовувати її у своїх власних цілях, незалежно від того, чи укладено договір. Зазначені статті мають по суті ідентичний зміст з положеннями ПЄДП, винятком є лише використання поняття «сумлінність» замість «добросовісність». Принципи УНІДРУА, як і ПЄДП, також конкретизують, що добросовісна поведінка виключає шахрайство (обман), використання погроз, нечесної переваги тощо. Отже, аналіз ідентичних між собою положень дозволяє сформулювати висновок, що підходи, викладені в Принципах УНІДРУА та ПЄДП не тільки є взаємодоповнючими, а відображають по суті одну й ту ж ідею загальних принципів договірної права.

Фундаментальне значення для формування доктрини у сфері принципів європейського договірної права, зокрема добросовісності, без сумнівів має DCFR [6], при цьому ні в якому разі не зменшуючи важливість попередніх двох актів. Як влучно зазначила професор Н.С. Кузнєцова: «цей документ – «енциклопедія» для законодавців, яка регулює приватноправові відносини» [7]. Зазначений проєкт містить положення про те, що «принцип добросовісності може використовуватися за приклад» (мається на увазі, що зазначений принцип буде братися до уваги при уніфікації норм приватного права в ЄС). Це пояснюється тим, що ідея принципу добросовісності в законодавствах держав ЄС має майже ідентичну сутність, яка пов'язана із встановленням стандарту поведінки, зокрема для договірних відносин. Так, у переліку дефініцій DCFR міститься положення, що добросовісність – це психічне ставлення, яке характеризується чесністю та відсутністю відомостей що конкретні обставини не є справжніми.

Ст. 1:103: «Добросовісність та чесна ділова практика» Книги I DCFR визначено, що «Поняття «добросовісність та чесна ділова поведінка» означає стандарт поведінки, який характеризується чесністю, відкритістю і повагою до інтересів іншої сторони договору та інших відносин. Добросовісності та чесній діловій практиці не відповідають суперечливі заяви чи поведінка, якщо інша сторона спиралася на них. Ст. 1:103: «Добросовісність та чесна ділова практика» Книги 3 DCFR визначено, що «Особа має обов'язок діяти відповідно до принципу добросовісності та чесної ділової практики при виконанні зобов'язання, реалізації права на виконання тощо. Обов'язку не можна позбавити або обмежити його виконання договором або іншим юридичним актом. Невиконання цього обов'язку прямо не надає право на відшкодування збитків за невиконання зобов'язань...». На підставі аналізу принаймні цих двох статей, можна побачити, що автори DCFR, надавши таке визначення поняттям «добросовісність та чесна ділова практика», виокремили чотири основних критеріїв, завдяки яким можна оцінювати поведінку контрагентів, тобто: чесність, відкритість, повага до інтересів іншої сторони, несуперечлива поведінка. Ця концепція вже впливає на регулювання суспільних відносин, що підтверджується українською правозастосовною практикою (пропонується до уваги нижче). Отже, DCFR, будучи лише проєктом, а не повноцінним актом, має фундаментальне значення для правової доктрини ЄС та України у сфері не тільки договірного, але й приватного права загалом.

Дослідивши європейський та міжнародні підходи, доречним буде провести аналогію з національним законодавством. Відтак, п. 6 ч. 1 ст. 3 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [8] встановлено, що загальними засадами цивільного законодавства є справедливість, добросовісність та розумність. Принцип добросовісності частково розкривають положення ст. 13 ЦК України, зокрема особи при здійсненні прав зобов'язанні утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб; не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах; особа повинна додержуватися моральних засад суспільства. Чітке визначення поняття «добросовісність» законодавцем не здійснюється. П.П. Пацурківський, досліджуючи оціночний характер зазначених вище категорій, вдало зазначив, що «зміст цих категорій у ЦК України виходить за межі позитивно-правових конструкцій. Він репрезентує собою сенс усього природного права, в тім числі природного приватного права» [9]. Дійсно, зазначені оціночні категорії наразі є не просто засобами інтерпретації та доповнення встановлених законодавцем нормативних приписів, а повноцінними регуляторами приватних правовідносин. Цей «тренд» відображений зокрема в сучасній судовій практиці. Так, Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 16 травня 2018 року у справі № 449/1154/14 [10] встановила, що «добросовісність – це певний стандарт поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою до інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення». Таким чином, можна зазначити, що елементами добросовісної поведінки, на які звертає увагу правозастосовна практика є: чесність, відкритість, повага до інтересів іншої сторони договору. Додатково до цієї концепції було надалі включено доктрину *venire contra factum proprium* (заборони суперечливої поведінки), сутність якої розкрита Постановою Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 10 квітня 2019 року у справі № 390/34/17 [11]. Так, «доктрина *venire contra factum proprium* (заборони суперечливої поведінки), базується ще на римській максимі – «*non concedit venire contra factum proprium*» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці). В основі доктрини *venire contra factum proprium*

знаходиться принцип добросовісності. Поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них». Зазначені позиції Верховного Суду не просто базуються на доктрині римського права, а по суті дублюють ідеї, що закладені в положеннях DCFR, про які було згадано раніше. Більш того, аналіз Концепції оновлення Цивільного кодексу України [12] свідчить про те, що його автори вже працюють над процесом узгодження проявів добросовісності в національному законодавстві з європейським підходом. Особливу увагу заслуговує доктрина *uberrima fides* (найвищої добросовісності або найвищої совісті), сутність якої викладена в Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 10 березня 2021 року у справі № 753/731/16 [13]. У ній зазначено, що «тлумачення п. 3 ч. 1 ст. 989 ЦК України свідчить, що переддоговірний обов'язок страховальника надати страховику достовірні відомості про об'єкти страхування і фактори ризику є проявом найвищої добросовісності (доктрина *uberrima fides*) і пов'язаний з ризиковим характером договору страхування... з урахуванням принципу цивільного права, слід зробити висновок, що для розкриття інформації майбутнім страховальником потрібно застосувати конструкцію «розумного повідомлення про ризик», тобто, майбутній страховальник повинен надати інформацію, яку він знає або повинен знати щодо об'єкта, який страхується». На нашу думку, хоч згадана концепція доктрини тісно пов'язана з договорами у сфері страхування, але доцільно стверджувати, що такі дії як розумне повідомлення про ризик у межах доктрини *uberrima fides*, мають бути загальним еталоном поведінки для всіх учасників договірних правовідносин. Крім того, спираючись на DCFR, розумне повідомлення про ризик свідчить про поведінку, яка містить принаймні три елементи добросовісності: чесність, відкритість та повага до інтересів іншої сторони.

Основною відмінністю українського та європейського підходів є те, що в основі останнього є наявність сумлінності сторін та обов'язку співпрацювати як елементів добросовісності, що є своєрідною даниною римському праву. На нашу думку, сутність сумлінності як складової добросовісності розкривається в українському праві ст. 526 ЦК України, що поширює свою дію як на договірні, так і недоговірні зобов'язання. Відтак, зважаючи на специфіку предмета дослідження, сумлінність сторін полягає у виконанні договірних зобов'язань належним чином відповідно до умов договору та вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться. Можна стверджувати, що виконання зобов'язання в належний час, у належному місці, щодо належного предмету, належним способом, належними сторонами має бути чесним, відкритим, із повагою до інтересів іншої сторони, несуперечливим. Це означає, що наявність несумлінної поведінки, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, перешкоджає виконанню договірних зобов'язань належним чином. Зазначена позиція дещо схожа на європейський підхід, який викладений у ч. 2 ст. 16:102 «Перешкоджання настанню умов» уже зазначених ПЄДП: «якщо сторона сприяє виконанню умови, що суперечить обов'язку сумлінності та чесній діловій практиці, а також якщо виконання умов за договором відбулось, що надало цій стороні переваги над іншою, умова не вважається виконаною».

Український підхід також акцентує увагу на ознаках системності (відповідність попереднім заявам) та відкритості, без яких поведінку не можна назвати повноцінно добросовісною. Доцільною вважається постановка

питання: чи є поведінка сторони, яка містить елементи несуперечливості, чесності, сумлінності та поваги до інтересів іншої сторони, але обмеженої відкритості у зв'язку з наявністю інформації з обмеженим доступом (за умови, що стороною договору є фізична особа), добросовісною? Як уже було зазначено, Принципами УНІДРУА та ПЕДП передбачено, що якщо однією стороною в ході переговорів була надана конфіденційна інформація, то інша сторона не може розкривати цю інформацію або використовувати її у своїх власних цілях, незалежно від того, чи укладено договір. Досить важливим у цьому контексті є підхід, який викладений у Загальному регламенті про захист даних (далі – GDPR) [14]. Ч. 2 ст. 1 GDPR визначено, що одним із фундаментальних прав фізичної особи є право на захист персональних даних, а відтак опрацювання таких даних у зв'язку з виникненням договірних відносин, згідно зі ст. 5 GDPR, має здійснюватися в межах законності, правомірності, прозорості, цільових обмежень, мінімізації даних, точності, обмеження зберігання, цілісності та конфіденційності, підзвітності. Відтак, можна стверджувати, що для визнання поведінки добросовісною, одна зі сторін договору має при цьому систематично чесно, сумлінно поважати інтереси іншої сторони договору – фізичної особи, які зокрема проявляються в забезпеченні права на приватність з усіма її складовими, зокрема правом на захист персональних даних, що є обов'язковим для належного виконання умов договору. Відтак, відкритість, яка є необхідним елементом добросовісності, має певні межі, які встановлені законодавством про захист персональних даних, якщо сторона або сторони договору є фізичними особами. Наприклад, ч. 1 ст. 7 Закону України «Про захист персональних даних» [15] встановлено, що забороняється

обробка персональних даних про расове або етнічне походження, політичні, релігійні або світоглядні переконання, членство в політичних партіях та професійних спілках, засудження до кримінального покарання, а також даних, що стосуються здоров'я, статевого життя, біометричних або генетичних даних, якщо відсутня однозначна згода суб'єкта персональних даних на обробку таких даних, зокрема в договірному порядку (тобто, якщо договором не передбачений дозвіл сторони на таку обробку) тощо. Відтак, доцільно стверджувати що згадані вище елементи (систематичність, сумлінність, відкритість, чесність, повага до інтересів іншої сторони) мають органічний взаємозв'язок. Відсутність хоча б одного із зазначених елементів у договірних правовідносинах свідчить про недобросовісність поведінки.

Висновки. Дослідивши вищезазначені джерела права, можна зробити висновок, що український підхід регулювання суспільних відносин та правозастосування щодо добросовісності як принципу договірної права вже відображає міжнародний та європейський підходи. Відсутність прямого визначення поняття «добросовісність» з одного боку надає простір для правозастосовної практики, а з іншого створює ситуацію правової невизначеності. Отже, комбінуючи міжнародні, європейські, національні підходи, пропонується стверджувати, що добросовісність – це не тільки систематично чесна, відкрита (у встановлених законодавством межах), несуперечлива, партнерська поведінка сторін, що здійснюється ними із взаємоповагою до власних прав та інтересів, але також і сумлінна, тобто така, що здійснюється належним чином відповідно до умов договору, законодавства, звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться.

ЛІТЕРАТУРА

1. Текст Дигест Юстиніана URL: <https://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest16.shtml> (дата звернення: 03.02.2023).
2. Міжнародне приватне право. Особлива частина: підручник / за ред. А.С. Довгерта і В.І. Кисіля. К.: Алерта, 2013. 400 с.
3. Лідовець Р.А. Основні джерела Європейського договірної права. Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 48. Частина II. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка Інститут міжнародних відносин, 2004. с. 50–52.
4. «Принципи європейського договірної права. Коментарі та рекомендації» / [пер. з англійської ТОВ «Асоціація експортерів та імпортерів «ЗЕД»]. К.: Асоціація «ЗЕД», 2013. 304 с.
5. Принципи міжнародних комерційних контрактів (Принципи УНІДРУА) URL: <https://www.lawanalytics.top/pages/uni/> (дата звернення: 03.02.2023).
6. DCFR URL: <https://sakig.pl/wp-content/uploads/2019/01/dfcr.pdf> (дата звернення: 03.02.2023).
7. Теза професора Н.С. Кузнецови URL: <https://pravo.ua/dlia-pryvatnoho-prava-ievrointehratsiia-realizuietsia-cherez-protsest-harmonizatsii-nataliia-kuznietsova-vitsepresident-naprnu/> (дата звернення: 03.02.2023).
8. Цивільний кодекс України в редакції від 01.01.2023 р. № 435-IV URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 19.02.2023).
9. Пацурківський П.П. Оціночні категорії «справедливість», «добросовісність», «розумність» у Цивільному Кодексі України. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. 2022. № 58. С. 3–19.
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 16 травня 2018 року у справі № 449/1154/14) URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/74536892> (19.02.2023).
11. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 10 квітня 2019 року у справі № 390/34/17 URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/81263995> (дата звернення 19.02.2023).
12. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.
13. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 10 березня 2021 року у справі № 753/731/16 URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/95502347> (дата звернення 19.02.2023).
14. Загальний регламент про захист даних (GDPR) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (дата звернення 19.02.2023).
15. Про захист персональних даних: Закон України в редакції від 27.10.2022 р. № 2297-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення 19.02.2023).